

‘कुञ्जिनी’ खण्डकाव्यमा उपचार वक्रता

यज्ञप्रसाद गुरागाईं

इमेल : guragain.yagya@gmail.com

सार

यस लेखमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचित ‘कुञ्जिनी’ खण्डकाव्यलाई उपचार वक्रताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उपचार वक्रता कुन्तकले प्रतिपादन गरेको वक्रोक्ति सिद्धान्तका छवटा प्रकारमध्येको एउटा प्रकार पदपूर्वाद्ध वक्रताको भेद हो । यस भेदका पनि पदार्थधर्म आरोपमूल र पदार्थ आरोपमूल गरी दुईवटा उपभेदहरू छन् । यी दुवै उपभेदहरूलाई आधार मानी यस खण्डकाव्यको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ । यसबाट कुञ्जिनी खण्डकाव्य अध्ययन गर्ने पाठकले यस काव्यको उपचार वक्रतायुक्त अर्थको बोध गर्न सक्नेछन् भने यस आधारमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने भावी अनुसन्धाताले समेत लाभ लिन सक्नेछन् । गुणात्मक ढाँचामा आधारित यस लेखमा कुन्तकको उक्त सिद्धान्तानुकूलका प्रयोगहरूलाई तथ्याङ्कका रूपमा उपयोग गरी तिनको विश्लेषणका माध्यमबाट काव्यमा निहित उपचार वक्रताको अवस्थाको निरूपण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । यस काव्यमा पदार्थधर्म आरोपमूल र पदार्थ आरोपमूल उपचार वक्रतासम्बद्ध प्रयोगहरू प्रशस्त पाइएकाले यो काव्य यस प्रकारको वक्रता प्रयोगका दृष्टिले समृद्ध बनेको छ भन्ने निष्कर्ष यहाँ निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : उपचार वक्रता, पदार्थधर्म आरोपमूल, पदार्थ आरोपमूल, दूरान्तर सादृश्य, रूपकालङ्कार, चारुता

परिचय

प्रस्तुत लेख लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि.सं. १९६६-२०१६) द्वारा रचित ‘कुञ्जिनी’ खण्डकाव्यमा निहित उपचार वक्रताको अध्ययनमा केन्द्रित छ । एकै रातमा रचित यस काव्यको कथावस्तु गाउँले समाजमा अतिप्रचलित घटनाहरूबाट बुनिएको छ (बन्धु, २०५८, पृ. १३३) । यसर्थ यो काव्य सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ । खण्डकाव्य भएकाले कुञ्जिनी मझौला काव्य हो । अर्थात् यो फुटकर कविता (कविताको लघु रूप) भन्दा ठुलो र महाकाव्य (बृहत्तर वा बृहत्तम रूप) भन्दा सानो आयाममा फैलिएको काव्य हो । यसमा सर्गको उल्लेख नभए पनि वर्णित वस्तु अनुरूपको शीर्षक दिई शीर्षकरूप सर्गको व्यवस्था गरिएको छ । श्रृङ्गार, करुण, रौद्र जस्ता रसहरूको प्रयोग भए पनि यसमा करुण रस नै अङ्गी रसका रूपमा रहेको छ । यो काव्य देवकोटाका विभिन्न लोकप्रिय काव्यहरूमध्येको एक हो ।

पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा वक्रोक्तिवादको प्रतिपादक आचार्य कुन्तक हुन् । उनले भामहबाट प्रेरणा प्राप्त गरी वक्रोक्तिवादको स्थापना गरेका हुन् (उपाध्याय, २०५५, पृ. २१८) । वक्रोक्ति भनेको लोकप्रसिद्ध कथनभन्दा भिन्न कुनै वैचित्र्यपूर्ण कथन हो भन्ने कुन्तकको मत छ (कुन्तक, १९५५, पृ. ७) । यिनले वक्रोक्ति सिद्धान्त प्रतिपादन गर्ने क्रममा वक्रोक्तिका वर्णविन्यास वक्रता, पदपूर्वाद्ध वक्रता, पदपराद्ध वक्रता, वाक्य वक्रता, प्रकरण वक्रता र

१. लेखक त्रि.वि. धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, धनकुटामा नेपाली विषयको उपप्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

प्रबन्ध वक्रता गरी छवटा प्रमुख प्रकार र तिनका अनेक भेद रहेको जनाएका छन् (कुन्तक, १९५५, पृ. ६४-९०)। यसर्थ वक्रोक्तिकै एउटा प्रकारका रूपमा पदपूर्वाद्ध वक्रता रहेको देखिन्छ। पदको पूर्वभाग प्रकृति (प्रातिपदिक वा धातु) हुने हुँदा यसलाई पदपूर्वाद्ध वक्रतालाई प्रकृति वक्रता पनि भनिएको पाइन्छ (शर्मा र लुइटेल, २०६१, पृ. ९६)। कुन्तकका अनुसार सुबन्तरूप पदको पूर्वाद्धमा रहने प्रातिपदिक र तिङन्तरूप पदको पूर्वाद्धमा रहने धातुको वक्रता नै पदपूर्वाद्ध वक्रता हो (कुन्तक, १९५५, पृ. १९१)। यसका रूढिवैचित्र्य वक्रता, पर्याय वक्रता, उपचार वक्रता, विशेषण वक्रता, संवृत्ति वक्रता, पदमध्यान्तर्भूत वक्रता, वृत्ति वक्रता, भाव वक्रता, लिङ्ग वक्रता र क्रिया वक्रता गरी दस भेद रहेका छन्। यिनै भेदहरूमध्येको एउटा भेद उपचार वक्रतालाई नै यस लेखमा सैद्धान्तिक आधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ। खासमा उपचार भनेको अध्यारोप हो अर्थात् कुनै दुई भिन्न वस्तुमा उस्तै उस्तै स्वभाव वा धर्म प्रतीत हुनु उपचार हो। शर्माका अनुसार मूर्त र अमूर्त, चेतन र अचेतन, घनत्व र द्रवत्व, निर्जीव र सजीव तथा मानवीय र मानवेत्तर वस्तु वा भावका विचमा अभेद आरोप गरी सौन्दर्य सिर्जना गर्नु उपचार वक्रता हो (शर्मा, २०७४, पृ. ८)। अधिकारीका अनुसार प्रस्तुत वा वर्ण्यमान पदार्थद्वारा अत्यन्त अप्रस्तुत पदार्थमा हुने नाममात्रको समानतालाई कुनै धर्मको अतिशयता प्रतिपादन गर्न उपचार वा गौणी वृत्तिद्वारा वर्णन गरिनाले रूपकादि अलङ्कार सरस बन्दछन् भने त्यो उपचार वक्रता हो (अधिकारी, २०७३, पृ. १७३)। यसमा प्रस्तुत र अप्रस्तुत वस्तु एकअर्कामा बहुत दूर हुन्छन्। यो दूरता देशकालको नभएर वस्तुका मूल स्वभावको हुन्छ (नगेन्द्र, १९८३, पृ. १८५)। उपचारको प्रधानता हुनाले यस्तो वक्रतालाई उपचार वक्रता भनिएको हो। कुन्तकले 'यन्मूला सरसोल्लेखा रूपकादिरलङ्कृतिः' भन्दै यस वक्रतालाई रूपकादि अलङ्कारको सरसताको मूल भनेका छन् (कुन्तक, १९५५, पृ. २२३)। यस वक्रताका पदार्थधर्म आरोपमूल र पदार्थ आरोपमूल गरी दुई भेद छन्। पदार्थका धर्मको आरोप भएमा पदार्थधर्म आरोपमूल उपचार वक्रता र पदार्थकै आरोप भएमा चाहिँ पदार्थ आरोपमूल उपचार वक्रता हुन्छ। प्रस्तुत लेखमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा उल्लिखित प्रकारको उपचार वक्रताको प्रयोगको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने अनुसन्धानको प्रश्नको समाधान खोजिएको छ। यसर्थ यहाँ उपचार वक्रता विषयक सैद्धान्तिक आधारलाई उपयोग गरी उक्त काव्यमा उपचार वक्रताको प्रयोगको अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्य लिइएको छ।

विधि र सामग्री

यस अध्ययनका लागि देवकोटाको कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा निहित उपचार वक्रतासम्बद्ध प्रयोगहरूलाई र कुन्तकद्वारा प्रतिपादित वक्रोक्ति सिद्धान्तमा वर्णित कारिका तथा वृत्तिहरूलाई प्राथमिक स्रोतका सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। उपचार वक्रतामा आधारित लेख, रचना तथा अन्य अनुसन्धानात्मक कार्यहरूलाई द्वितीय स्रोतका सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यसर्थ यस लेखमा पुस्तकालयीय पद्धतिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। उपचार वक्रताका सिद्धान्तानुसार उक्त काव्यमा रहेका वक्रतासम्बद्ध प्रयोगहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको हुँदा यस लेखमा विश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गरिएको छ।

परिणाम र छलफल

यस लेखमा कुन्तकद्वारा प्रतिपादन गरिएको वक्रोक्ति सिद्धान्तको एउटा प्रकार पदपूर्वाद्ध वक्रताअन्तर्गत पर्ने उपचार वक्रताका आधारमा खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'कुञ्जिनी' खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ। यसका लागि उपचार वक्रताका पदार्थधर्म आरोपमूल र पदार्थ आरोपमूल दुवै भेदलाई यस काव्यको विश्लेषणको आधार बनाइएको छ। यी आधारमा यस काव्यमा कहाँ कहाँ के कस्ता उपचार वक्रताको प्रयोग भई तिनले के कस्तो सौन्दर्यलाई उद्घाटन गरेका छन् भन्ने कुराको प्रस्तुतीकरण गरिएको छ। यस काव्यमा पाइएका उपचार वक्रतासम्बद्ध केही प्रयोगहरूलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरी तिनको विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

पदार्थधर्म आरोपमूल

‘कुञ्जिनी’ खण्डकाव्यमा प्रयुक्त पदार्थधर्म आरोपमूल उपचार वक्रताको प्रयोगबाट अभिव्यक्ति सौन्दर्यमय बनेका केही उदाहरणहरू र तिनको विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

उदाहरण -१

कसरी फिर्छन् ती कोल्पू नदी साधारन माटोमा

त्रिशूलीलाई डाकेर रुन्छन् पहाडको फाटोमा (देवकोटा, २०५६, पृ. ६१)

गोरे हिन्दुस्थान गएपछि नफर्कने ठानेर ऊसँग विवाहको कुरा नगर भन्दै कुञ्जिनीका बाबुले उसलाई विर्सिदिन गरेको आग्रहपछि सानिमा सिन्धुले भावविह्वल बनेकी कुञ्जिनीको अवस्थाको बयान गर्ने सिलसिलामा व्यक्त यी पङ्क्तिहरूमा ‘कोल्पू नदी त्रिशूलीलाई डाकेर रुन्छन्’ भनिएको छ । यहाँ मानवेत्तर अचेतन वस्तु ‘कोल्पू नदी’ मा ‘रुनु’ मानवीय चेतन धर्मको आरोप गरी आँसु बगाएर कोल्पू नदीभै बनेकी कुञ्जिनीले बाँचन कठिन भएर त्रिशूलीलाई डाकेको भाव रमणीय बनेको छ । यसबाट कुञ्जिनी कोल्पू नदीभै त्रिशूली नदीमा समाहित भई मृत्यु वरण गर्नेछिन् भन्ने आशयसमेत प्रकट भएको छ । यसले करुण रसलाई परिपुष्ट तुल्याई अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी बनाएको छ । यसरी यहाँ पदार्थको धर्मको आरोपबाट पदार्थधर्म आरोपमूल उपचार वक्रता उत्पन्न भएको छ । यो वक्रता कवितांशको भाव चमत्कारीको कारण बनेको छ ।

उदाहरण -२

पृथ्वीभित्र घुसेको भर्ना पहाडका आँसुमा जन्मेर,

अँधेरीमा रोएर हिँड्थ्यौ भित्रैभित्र नसुन्ने गरेर,

निसास्सेकी हे दुःखी जल ! कसले देख्ने त्यो दुःख गम्भीर (ऐ. ऐ., पृ. ८१)

कुञ्जिनीको विवाहका दिनको घटनाको वर्णनका सन्दर्भमा यहाँ कुञ्जिनीको अवस्थाको चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा यहाँ ‘भर्ना रोएर हिँड्थ्यौ’ र ‘दुःखी जल निस्सासिएकी’ भनेर ‘भर्ना’ र ‘जल’ यी जड, द्रव वस्तुमा ‘रोएर हिँड्नु’ तथा ‘निस्सासिनु’ चेतन ठोस धर्मको दूरान्तर सादृश्यका आधारमा आरोप गरिएको छ । पहाडरूपी कठोर समाजमा खुम्विएर बाँचेकी र अनुदारवादी क्रुर परिवेशको अँध्यारोमा निसास्सिएकी कुञ्जिनीको मार्मिक अवस्थाको भाव रमणीय बनेको छ । मानिसका मनभित्रका अव्यक्त भावले मानिसलाई ज्यादै पीडित तुल्याउने आशयसमेत यहाँ सङ्केत गरिएको छ । यसरी यहाँ उक्त पदार्थका विपरीत धर्मको आरोप गरिएको पदार्थधर्म आरोपमूल उपचार वक्रता कवितांशको शोभातिशयको कारण बनेको देखिन्छ । यसर्थ यो कवितांश उपचारवैचित्र्य वक्रताको एउटा राम्रो उदाहरण बन्न पुगेको छ ।

उदाहरण -३

सूर्य बनी सुनका गोला अस्ताचलमा बसेर बोलाउँथे

त्रिशूलीका दक्षिण लहर सागरतिर जाऊँ भनी बोलाउँथे (ऐ. ऐ., पृ. ८३)

खण्डकाव्यकी नायिका कुञ्जिनीको विवाह लखन लेपटेनको छोरा सेतेसँग हुने निश्चय भएपछि विवाहका दिन बेहुलीका रूपमा सजाइएकी कुञ्जिनीको दयनीय अवस्थाको वर्णनका सन्दर्भमा यी पङ्क्तिहरू प्रस्तुत भएका छन् । गोरेलाई सम्भरेर पिरोलिएकी कुञ्जिनीको यो दशा देखेर यहाँ ‘सूर्य’ र ‘त्रिशूलीका लहरले बोलाउँथे’ भन्ने कथन गरिएको छ । सेतेसँगको कुञ्जिनीको विवाहलाई प्रेम एवम् श्रद्धारहितको शारीरिक विवाह मात्र ठानी उनका लागि त्यस्तो विवाहभन्दा मृत्यु मार्ग उपयुक्त हुने भाव ‘अस्ताचलमा बसेका सूर्य’ र ‘सागरतिर जाऊँ भनी बोलाउने त्रिशूलीका लहर’ बाट व्यक्त भएको छ । यस भावाभिव्यक्तिका लागि यहाँ ‘सूर्य’ र ‘त्रिशूलीका लहर’

यी निर्जीव अमानवीय वस्तुमा 'बोलाउने' सजीव मानव धर्मको दूरान्तर सादृश्यका आधारमा आरोप गरिएकाले अभिव्यक्ति रमणीय बनेका छ। यसबाट करुण रस उद्दीप्त भई कवितांशको भाव प्रभावकारी बनेको छ। यसरी यहाँ वस्तुका धर्मको आरोप भएकाले पदार्थधर्म आरोपमूल भएको उपचार वक्रताको शोभा उत्पन्न भएको छ।

पदार्थ आरोपमूल

'कुञ्जिनी' खण्डकाव्यमा प्रयुक्त पदार्थ आरोपमूल उपचार वक्रताको प्रयोगबाट अभिव्यक्ति सौन्दर्यमय बनेका केही उदाहरणहरू र तिनको विश्लेषण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

उदाहरण -१

पुतली जोवन

एकछिनको यो वन

आँधी हुरी चम्किन्छ भन्छन्

रुनुपर्ला भजेर मैलाई (ऐ. ऐ., पृ. ९)

प्रस्तुत पद्यांश काव्य नायक गोरे र नायिका कुञ्जिनीका विचको संवादका क्रममा कुञ्जिनीद्वारा व्यक्त भएको हो। कुञ्जिनीप्रति आकर्षित भएको गोरेले उनीसँग राखेको प्रेम प्रस्तावको प्रत्युत्तरस्वरूप उक्त कथन व्यक्त भएको हो। कुञ्जिनीले मानिसको जोवन (यौवन वा बैँस) लाई आँधीहुरी चम्किँदा नाश हुने वन र सुन्दर एवम् आकर्षक भएर पनि क्षणिक जीवन पाएको पुतलीसँग तुलना गरेकी छिन्। यस क्रममा यहाँ 'जोवन' उपमेयमा 'पुतली' र 'वन' उपमानको अभेद आरोप गरिएको छ। यसबाट यहाँ रूपकालङ्कारको सरसता उत्पन्न भई अभिव्यक्ति रमणीय बनेको छ। अल्पकालीन समयसम्म रहने गुण मात्र मिले 'पुतली'/'वन' र 'जोवन' दूरान्तर सादृश्ययुक्त पदहरू हुन्। यस्ता पदहरूमध्ये 'जोवन' अमूर्त वस्तुमा 'पुतली' र 'वन' मूर्त वस्तुको आरोप गरी यहाँ सौन्दर्यको सृजना गरिएको छ। यसबाट कुञ्जिनीसँगको गोरेको प्रेम सफल भएर पनि क्षणिक हुने सङ्केत अभिव्यक्ति भएको छ। यसरी यहाँ पदार्थकै आरोप गरी अभिव्यक्तिलाई मनोहर तुल्याइएको हुँदा पदार्थ आरोपमूल उपचार वक्रता उत्पन्न भएको छ। शब्दार्थको सहसम्बन्ध कायम भएकाले यहाँ व्यक्त भएको कवितांशको भाव वक्रताका शोभाले समृद्ध बनेको छ।

उदाहरण -२

नेपाल बारी तिमी हौ फूल मेरो आत्मा भँमरो भुम्बुने,

यो हंस मेरो लाएर फरो वरिपरि सधैं छ गुञ्जने,

सुगन्ध तिम्रो देशको जोश वीरको आत्माको श्रृङ्गार,

आँखाकी बत्ती हृदय पत्ती तिमी मेरी स्वर्गकी संसार (ऐ. ऐ., पृ. ३७)

यो कथन जर्मनको लडाइँमा जाने बेलामा गोरेले कुञ्जिनीलाई सम्झाउने क्रममा व्यक्त भएको हो। यहाँ 'तिमी' अर्थात् कुञ्जिनीलाई गोरेले नेपालरूपी बारीमा फुलेको फूल, आँखाको बत्तीरूप ज्योति र हृदयको पत्तीरूप टुक्रा तथा गोरेकै सुखको संसार भनी उनको चरित्रको वर्णन गरिएको छ। गोरेका जीवनमा कुञ्जिनीको उपस्थिति सर्वाधिक महत्त्वको विषय भएको आशय यस कथनबाट प्रस्तुत भएको छ भने नारीलाई सम्झाउन तिनको प्रशंसा नै उपयुक्त उपाय हुन सङ्केतसमेत व्यक्त भएको छ। यस क्रममा यहाँ 'तिमी' (कुञ्जिनी) यस मूर्त मानवीय वस्तुमा 'आँखाको बत्ती' (ज्योति) र 'मुटुको पत्ती' (पत्ता) अमूर्त अमानवीय वस्तुको लेसमात्रको समानताका आधारमा आरोप गरिएको छ। त्यस्तै 'मेरो (गोरेको) आत्मा' यस मानवीय अमूर्त वस्तुमा 'भँमरो' मानवेत्तर मूर्त वस्तुको नाम मात्रको समानताका आधारमा अभेद आरोप गरिएको छ। यस प्रकारको आरोप प्रक्रियाद्वारा सृजना

भएको रूपकालङ्कारको सरसताले यहाँ अभिव्यक्तिलाई सौन्दर्यमय तुल्याएको छ । यसरी पदार्थको आरोप गरी काव्यांशको भावलाई हृदयस्पर्शी तुल्याएकाले यहाँ पदार्थ आरोपमूल उपचार वक्रता उत्पन्न भएको छ ।

उदाहरण -३

पीर्तिका काँढा, राख्नेछन् डाँडा

रुँदारुँदै भर्नेछन् पत्ती

वती निभ्लान् फुलेका वनमा (ऐ. ऐ., पृ. ४१)

गोरेले कुञ्जनीलाई सम्झाएर युद्धमा गइसकेपछि विरहमा डुबेकी कुञ्जनीको पीडाको अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा व्यक्त भएको यस काव्यांशमा गोरे र कुञ्जनीविचको प्रेमलाई काँढाका रूपमा चित्रण गरिएकाले अभिव्यक्ति विचलनयुक्त बनेको छ । उनीहरूविच प्रेम भएकाले नै त्यस अवस्थाको विछोड पीडामय बनेको हो भन्ने भावलाई मर्मस्पर्शी तुल्याउन यहाँ प्रेम वा पीर्तिलाई 'काँढा' भनिएको छ । यहाँ 'पीर्ति' यस उपमेयमा 'काँढा' उपमानको लेसमात्रको समानताका आधारमा उपचारतः आरोप गरिएको छ । यसरी 'पीर्ति' अमूर्त वस्तुमा 'काँढा' मूर्त वस्तुको आरोप गरिएकाले यहाँ रूपकालङ्कारको शोभा उत्पन्न भई अभिव्यक्ति रमणीय बनेको छ । प्रेम पनि विछोडका समयमा काँढातुल्य पीडादायक वस्तु बनी त्यसले व्यक्तिको जीवन पत्ता भरेको फूलभैँ वा फुलेको जीवनरूपी वनमा वतीरूपी उज्यालो समाप्त भएर अन्धकार भएभैँ बनेको भावलाई यहाँ संवेद्य तुल्याइएकाले काव्यांश उपचार वक्रताका शोभाले सुशोभित बनेको छ ।

उदाहरण -४

बैँसको धनु फूलको बाण मुटुको चरा छ,

कोल्पूको तीर पखेटा ढल्काई बसेको चरा छ (ऐ. ऐ., पृ. ५१)

गोरेसहितको नेपाली पल्टन चन्द्रागिरी डाँडामा पुगेपछि गोरेले कुञ्जनीलाई स्मरण गर्दाका सन्दर्भमा अभिव्यक्त भएको यस काव्यांशमा बैँसरूप धनुमा गोरेको फूलरूप प्रेमको बाणद्वारा कोल्पूका किनारमा बसेकी कुञ्जनीरूप चरा घाइते हुने वा मर्ने भाव व्यक्त भएकाले कुञ्जनीको मृत्युको कारण 'उनको बैँस र गोरेको प्रेम' हुने सङ्केत गरिएको छ । यस भावाभिव्यक्तिका लागि यहाँ 'बैँस' उपमेयमा 'धनु' उपमानको, 'फूल' उपमेयमा 'बाण' उपमानको र 'कुञ्जनी' (अव्यक्त) उपमेयमा 'चरा' उपमानको अभेद आरोप गरी सृजना भएको रूपकालङ्कारको सरसताबाट अभिव्यक्तिलाई चमत्कृत तुल्याइएको छ । यहाँ 'बैँस' मानवीय अमूर्त वस्तुमा 'धनु' मानवेत्तर मूर्त वस्तुको, फूलरूप 'प्रेम' अमूर्त वस्तुमा 'बाण' मूर्त वस्तुको र 'कुञ्जनी' मानवीय चेतन वस्तुमा 'चरा' मानवेत्तर मूर्त वस्तुको नाममात्रको सादृश्यका आधारमा उपचारतः आरोप गरिँदा काव्यांशको भाव सौन्दर्यमय बनेको छ । यसरी बैँसमा प्रेमी प्रेमिकाको विछोड तिनको छटपटी वा मृत्युको कारण बन्ने कारुणिक भावलाई आरोप प्रक्रियाद्वारा हृदयस्पर्शी बनाइएकाले यहाँ उपचार वक्रताको शोभा उत्पन्न भएको छ । पदार्थकै आरोप गरिएकाले यहाँ पदार्थ आरोपमूल उपचार वक्रता काव्यांशलाई मनोहर तुल्याउने कारण बनेको छ ।

उदाहरण -५

आज जीवन कोल्पूको शिर भैँ लहरीमा रोएर चलेको,

कसले देख्यो विरही वन भित्रभित्रै पुतपुत जलेको (ऐ. ऐ., पृ. ५८)

गोरे हिन्दूस्तान गयो अब फर्कँदै भन्दै ठालुसिङ्गले कुञ्जनीलाई ऊसँग बिहे नगर्न गरेको आग्रहबाट आहत बनेकी कुञ्जनीको छटपटिएको अवस्थाको वर्णन सन्दर्भमा प्रस्तुत पङ्क्तिहरू अभिव्यक्त गरिएका हुन् । यस छटपटीलाई यहाँ 'भित्रभित्रै पुतपुत जलेकी विरही वन' भन्ने कथनबाट व्यक्त गरिएको छ । यहाँ कुञ्जनीलाई

विरही वनका रूपमा चित्रण गरी उपमेय 'कुञ्जिनी' मा उपमान 'विरही वन' को आरोप गरिएको छ । यसबाट रूपकालङ्कारको शोभा उत्पन्न भई प्रेमी गोरेलाई बिर्सन नसकेकी र अर्को व्यक्तिसँग अनिच्छापूर्वक विहे गर्नुपर्ने बाबुको भनाइबाट विरक्तिएकी कुञ्जिनीमा मनोवैज्ञानिक पीडा भएको भाव सरस बन्न पुगेको छ । मानवीय चेतन वस्तु 'कुञ्जिनी' मा मानवेत्तर अचेतन वस्तु 'वन' को लेसमात्रको समानताका आधारमा उपचारतः आरोप गरिएकाले अभिव्यक्ति हृदयस्पर्शी बनेको छ । यसरी यहाँ पदार्थकै आरोप गरिएको पदार्थ आरोपमूल उपचार वक्रता यस काव्यांशको चमत्कृतिको कारण बनेको छ ।

उदाहरण -६

गोरेलाई सम्झने गाँठो मुटुदेखि गलातक कसेर,
विहा भन्ने डरलाग्दो काल कालो साँप भैँ आउँथ्यो डसेर (ऐ. ऐ., पृ. ८०)

विवाहका दिन कुञ्जिनीको अवस्थाको वर्णनका सन्दर्भमा व्यक्त यस पद्यांशमा गोरेलाई सम्झँदाको पीडालाई जसोतसो सम्मालेकी कुञ्जिनीका लागि विहे नामको काल आइलागेको कारुणिक भाव प्रस्तुत भएको छ । यस भावाभिव्यक्तिका लागि यहाँ 'विहा' मूर्त वस्तुमा 'काल' अमूर्त वस्तुको दूरान्तर सादृश्य सम्बन्धका आधारमा उपचारतः आरोप गरी 'कुञ्जिनीका लागि उनको विवाहको आयोजना नै मृत्युको कारण बन्ने' पद्यांशको भाव मर्मस्पर्शी बनेको छ । यसबाट यहाँ रूपकालङ्कारको सरसता उत्पन्न भई करुण रस परिपुष्ट भएको हुँदा पद्यांशमा वैचित्र्यको सृजना भएको छ । यसरी यहाँ पदार्थ आरोपमूल उपचारको शोभाले अभिव्यक्तिलाई सुशोभित तुल्याएको छ ।

उदाहरण -७

हामी थोरै दिनका बत्ती आशा गरी वैलाउन जन्माई,
पृथ्वीमा रोएर कठै ! काल आई लैजान्छ अन्माई ऐ. ऐ., पृ. ८१)

लखन लेप्टेनको छोरो सेतेसँग कुञ्जिनीको विवाहका लागि तय गरिएको दिन बेहुलीका रूपमा सिँगारिएकी कुञ्जिनीमा उत्पन्न चरम पीडाबोधको अवस्थाको वर्णन गर्ने सन्दर्भमा व्यक्त यस पद्यांशमा कुञ्जिनीको उक्त अवस्थाका माध्यमबाट मानव जीवनकै नियतिको वर्णन गरिएको छ । यहाँ मानिसको जिन्दगीलाई थोरै दिनमात्र बल्ने बत्तीका रूपमा चित्रण गर्दै मानिसले पृथ्वीमा रोएर बाँच्नुपर्ने र रुँदारुँदै बाँचेको जीवनलाई कालले लैजाने दुर्भाग्यपूर्ण अवस्थाको भावलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । यस क्रममा यहाँ उपमेय 'हामी' अर्थात् मानिस यस मानवीय चेतन वस्तुमा उपमान 'बत्ती' मानवेत्तर अचेतन वस्तुको लसमात्र सादृश्यका सम्बन्धका आधारमा उपचारतः आरोप गरिएकाले अभिव्यक्ति मार्मिक बनेको छ । यसबाट रूपकालङ्कारको शोभा उत्पन्न भई जीवनको निरीहपन र दयनीय अवस्थाबाट सृर्जित कारुणिक भाव संवेद्य हुन पुगेको छ । यसरी यहाँ पदार्थकै आरोप गरिएकाले पदार्थ आरोपमूल वक्रताको चमत्कार देखापरेको छ ।

उदाहरण -८

कठै ! मेरी गयौं नि बाबा ! मेरी छोरी कुञ्जिनी अपारकी !
प्यारी मेरी कलेजाभन्दा जुहार यौटी गयौं नि संसारकी (ऐ. ऐ., पृ. ८६)

कुञ्जिनीले विहा हुने दिनको पीडा सहन नसकेर त्रिशूलीमा हामफाली आत्महत्या गरेपछि अत्यन्त भावविह्वल बनेकी सानिमा सिन्धुको अवस्थाको वर्णन सन्दर्भमा प्रस्तुत यस पद्यांशमा सिन्धुले कुञ्जिनीलाई 'कलेजाभन्दा प्यारी' र 'संसारकी एउटा जुहार' भनेकी छिन् । यस कथनमा उपमेय 'कुञ्जिनी' मा उपमान 'जुहार' को आरोप गरी कुञ्जिनीले प्रस्तुत गरेको प्रेमको आदर्श संसारका लागि जुहार (गहना) बनेको भाव चमत्कृत बनेको छ । यहाँ 'कुञ्जिनी' चेतन मानव वस्तुमा 'जुहार' अचेतन वस्तुको नाममात्रको समानताका आधारमा

उपचारतः आरोप गरी अभिव्यक्तिलाई सौन्दर्यमय तुल्याइएको छ । यसबाट रूपकालङ्कारको सरसता उत्पन्न भएको र त्यसले करुण रसलाई परिपुष्ट पारेको हुँदा अभिव्यक्ति चारुताले युक्त बनेको छ । पदार्थको आरोपबाट वक्रताको सृजना भएकाले यहाँ पदार्थ आरोपमूल उपचार वक्रता देखापरेको छ ।

निष्कर्ष

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा पदपूर्वाद्ध वक्रताको एउटा भेद उपचार वक्रताको प्रचुर प्रयोग भएको छ । यस वक्रताका पदार्थधर्म आरोपमूल र पदार्थ आरोपमूल दुवै भेदको प्रयोग यस खण्डकाव्यमा भएको पाइन्छ । यीमध्ये पदार्थधर्म आरोपमूल वक्रताको प्रयोगको अपेक्षा पदार्थ आरोपमूल वक्रताको प्रयोग बढी देखिएको छ । यहाँ यो वक्रता मानवीय जीवनको कारुणिक पक्षको उद्घाटन, आदर्श प्रेमको अभिव्यक्ति, देशप्रेमको भावना, प्रकृति चित्रण, विछोडको पीडा आदि अनेक पक्षको वर्णनलाई सौन्दर्यमय तुल्याउने कारण बनेको छ । मूर्तमा अमूर्तको, चेतनमा अचेतनको, मानवीयमा मानवेत्तरको नाम मात्रको सादृश्य सम्बन्धका आधारमा उपचारतः आरोप भएका वक्रतायुक्त प्रयोगहरू प्रशस्त पाइएका छन् । यिनले करुण, श्रृङ्गार, वीर जस्ता रसलाई परिपुष्ट तुल्याएका छन् । खण्डकाव्यभरि उपचार वक्रताका प्रयोगहरू व्याप्त भएको पाइएकाले यो काव्य यस प्रकारको वक्रताको प्रयोगले समृद्ध बनेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अधिकारी, गंगाप्रसाद (२०७३). *तरुण तपसी नव्यकाव्यमा वक्रोक्ति*, अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. ।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*, तेस्रो संस्क. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
 कुन्तक, (१९५५). *वक्रोक्तिजीवितम्* (व्याख्या : आचार्य विश्वेश्वर). दिल्ली : रामलाल पुरी ।
 देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०५६). *कुञ्जिनी, छैटौँ संस्क.* ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 नगेन्द्र, (१९८३). *भारतीय काव्यशास्त्रकी भूमिका*, तेस्रो संस्क. दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
 बन्धु, चूडामणि (२०५८). *देवकोटा, तेस्रो संस्क.* ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
 शर्मा, ऋषिराम (२०७४). *पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय नेपाली प्रायोगिक समालोचना*. ललितपुर : सुरेश अर्याल ।
 शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६९). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

□